

VERKAVELING, VELDNAMEN EN ONTGINNINGSGESCHIEDENIS IN EEN DEEL VAN HET LAND VAN VOLLENHOVE

Land Division, Names of Fields and History of the Reclamation in a Part of the Land van Vollenhove

door/by

C. Hamming

1. INLEIDING

Door een aantal karteringen van de laatste jaren is over de bodemkundige gesteldheid van het Land van Vollenhove veel bekend geworden. Aan de hand van hierover verschenen literatuur (Veenbos, 1950; Haans, 1953; Haans en Hamming, 1954) kan over de opbouw van het gebied in grote lijnen het volgende worden gezegd.

De grootste oppervlakte wordt ingenomen door klei-op-veen- en veengronden, rustend op een zandondergrond, die geleidelijk naar het westen helt en bij de voormalige zeedijk op een diepte ligt van ongeveer 3 meter beneden maaiveld. De bovenzijde van deze zandondergrond is golvend. Plaatselijk zijn er geulen in uitgeschuurd en vooral langs deze geulen komen vrij steile zandkoppen voor, waarvan sommige niet door veen zijn bedekt. Zij liggen als opduikingen in het overigens vlakke veenlandschap.

Het veen is grotendeels veenmosveen en zeggeveen (fig. 3); het laatste is ontstaan onder invloed van destijds door dit landschap stromende afvoerwateren, waarvan de beddingen later dikwijls zijn opgevuld met amorf, veenachtig materiaal: het zogenaamde veenslik.

Na de veenvorming zijn van het westen uit kleilagen afgezet, die naar het oosten toe uitwiggen. Door de druk hiervan is het onderliggende veen samengeperst, zodat het maaiveld vlak is en overal op ongeveer 0,20–0,50 meter beneden N.A.P. ligt.

Dit klei-op-veen- en veenlandschap is echter grotendeels verveend, waardoor een kraggenlandschap ontstond. Dit vervenen geschiedde perceel voor perceel, waardoor de richting van de parcelering bewaard is gebleven. Waar echter door golfslag grote waterplassen, de zogenaamde „Wieden”, zijn ontstaan, is ieder spoor daarvan uitgewist.

In de omgeving van Stad Vollenhove komt een aaneengesloten complex hoger gelegen, sterk golvende gronden voor. Het hoogste gedeelte, ongeveer 10 meter boven N.A.P., ligt dicht langs de oostrand en helt geleidelijk naar het westen. Van noord naar zuid komen in dit complex afwisselend dalen en ruggen voor. De ondergrond bestaat uit keileem, waarop zandgronden of lemige zandgronden voorkomen. Zowel het keileem als het veen heeft zich veel verder naar het westen uitgestrekt, maar hun grenzen zijn door de Zuiderzee teruggedrongen. Na het aanleggen van de dijken verminderde deze afslag sterk en werd op de onbeschermden strook uiterdijken slib en zand afgezet. Deze afzetting is in de omgeving van Blokzijl beïnvloed door het aanleggen van pieren, hetgeen later nog ter sprake zal komen.

De bovengenoemde landschapseenheden zullen gemakshalve in dit artikel aangegeven worden als: *veengronden*, *kraggegronden*, *keileemgronden* en *kustgronden* (fig. 2).

Tijdens bovengenoemde karteringswerkzaamheden viel op, dat er een dui-

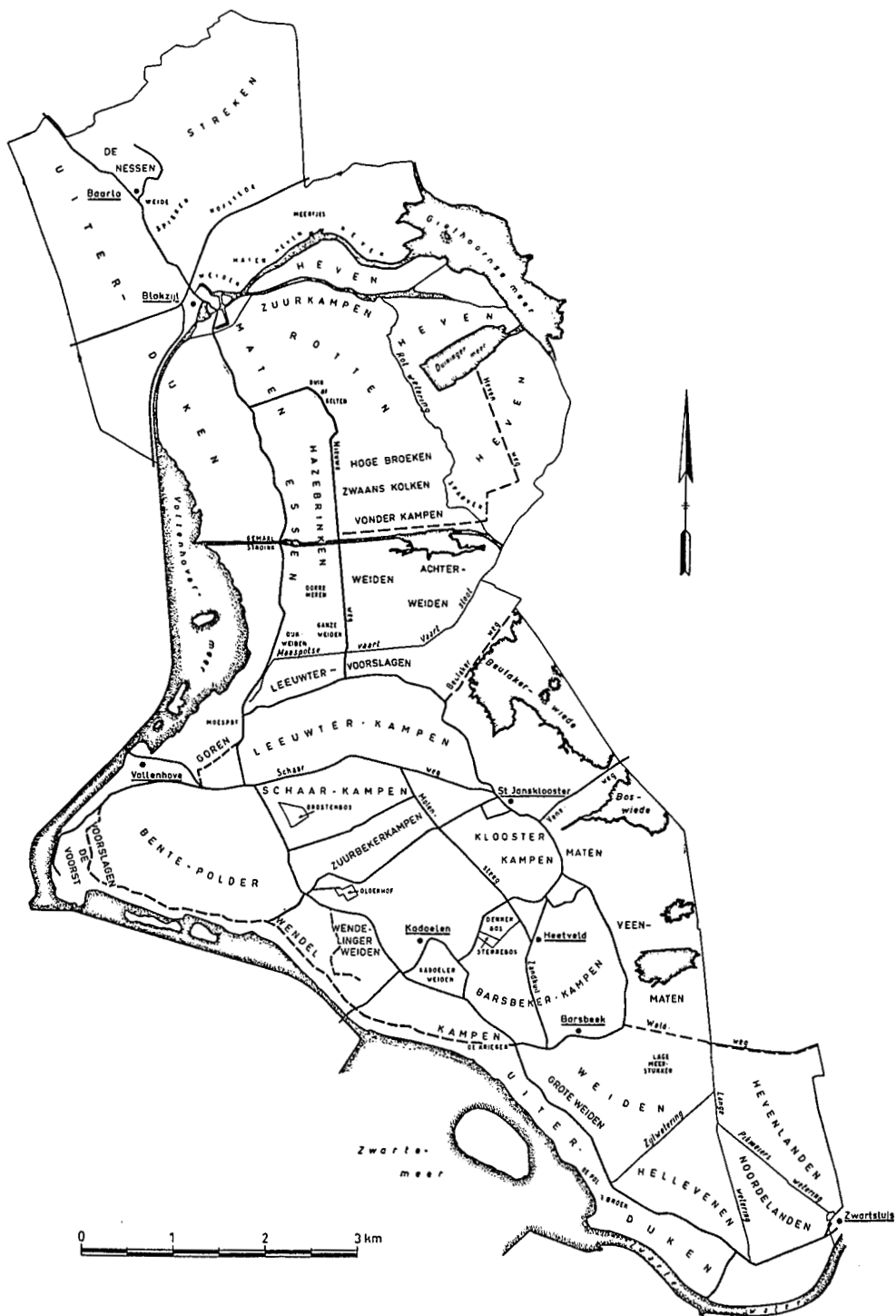

Fig. 1. Veldnamenkaart van het karteringsgebied in het Land van Vollenhove.
 Map showing names of fields in the surveyed area in the „Land van Vollenhove”.

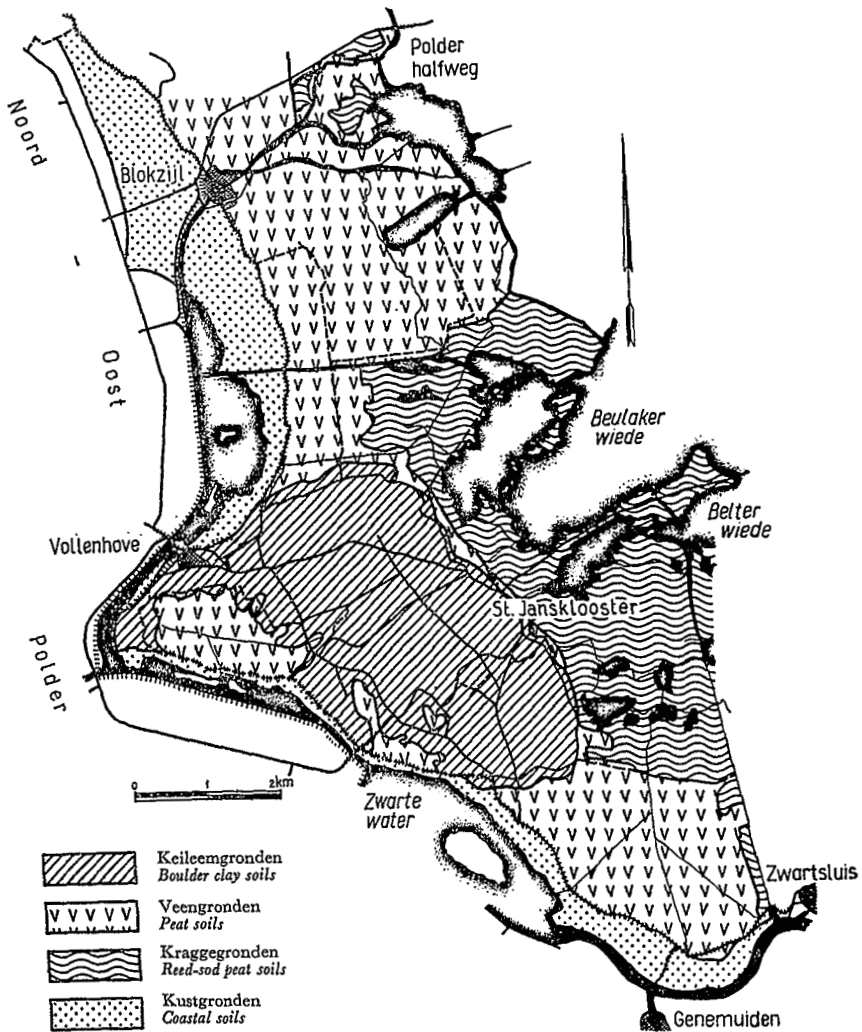

Fig. 2. Vereenvoudigde bodemkaart van het karteringsgebied.
Simplified soil map of the surveyed area.

delijk verband was waar te nemen tussen de verschillende landschapsvormen en de wijze waarop ze verkaveld waren. Er bestond tevens gelegenheid tot het verzamelen van enkele veldnamen.

In dit artikel zal vooral ingegaan worden op de parcelering terwijl daarnaast enkele veldnamen besproken zullen worden. Bovendien zullen enkele opmerkingen gemaakt worden betreffende de ontginningsgeschiedenis, voor zover deze uit het behandelde kan worden afgeleid en in verband staat met de bodemgesteldheid.¹⁾

¹⁾ We danken hierbij gaarne Mevr. Dr. A. W. Edelman-Vlam, die zo vriendelijk was dit artikel kritisch door te nemen en ons verschillende gegevens te verschaffen.

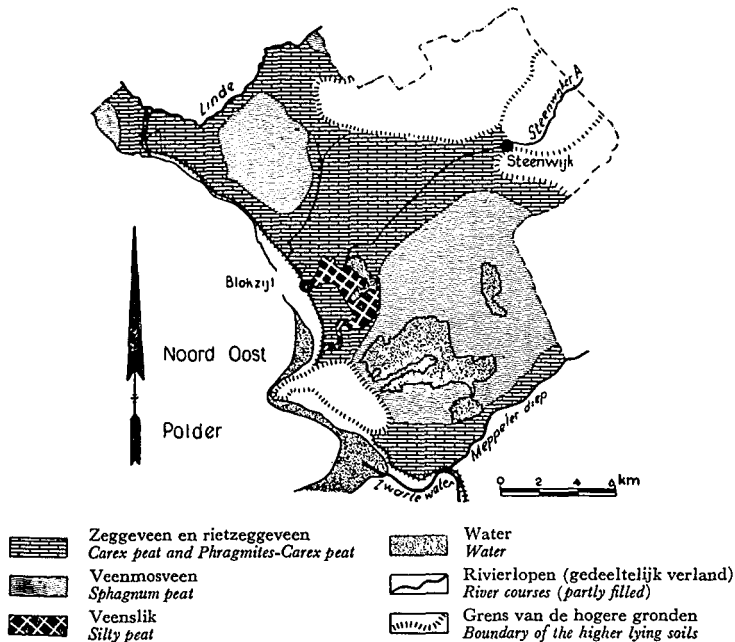

Fig. 3. Vereenvoudigde bodemkaart van de omgeving van het Giethoornse Meer.
Simplified soil map of the environments of the lake of Giethoorn.

2. VERKAVELINGSVORMEN

a. Algemene toestand¹⁾

De verdeling van de veengronden in het Land van Vollenhove heeft grotendeels plaatsgevonden door een opstreckende verkaveling, waardoor het zogenaamde „slagenlandschap” is ontstaan. De richting van deze slagen in het gebied tussen het Steenwijkerdiep en het Meppelerdiep is dikwijls verschillend. Deze verschillen vallen meestal samen met de huidige gemeentegrenzen. Zo ligt er van Havelte naar Vollenhove een vrijwel oost-west lopende weg, waarlangs in Drente de bewoningskernen Veendijk, Nijeveen en Kolderveen liggen. In Overijssel vinden we aan deze weg Dingsterveen en Wanneperveen, terwijl het laatste stuk door de Belter- en Beulaker Wiede wordt bespoeld. Deze weg wordt ter plaatse de „Veneweg” genoemd. Hierlangs vinden we een brede strook, waarvan de verkaveling uit noord-zuid gerichte en dus loodrecht op de weg staande slagen bestaat (verkaveling Veneweg-Veendijk, zie fig. 4). De bebouwing van het ten noorden hiervan gelegen Giethoorn is noord-zuid gericht; de haaks op de dorpsrichting staande slagen lopen dus oost-west. Het is bekend, dat de bevolking van dit deel eertijds een aparte groep vormde, die zich hier afzonderlijk vestigde (Hofer, 1914). Zie verkaveling Giethoorn, fig. 4.

Rond de Beulaker Wiede zijn nog sporen aanwezig van een perceleringsrichting, opstreckende uit het verdwenen dorp Beulake (verkaveling Beulake, fig. 4). Zij verloopt meer noordwest tot zuidoost.

Het heeft er de schijn van, dat het veenland tussen Vollenhove en Blokzijl

¹⁾ Ter oriëntatie zij verwezen naar de overzichtskaart (fig. 4).

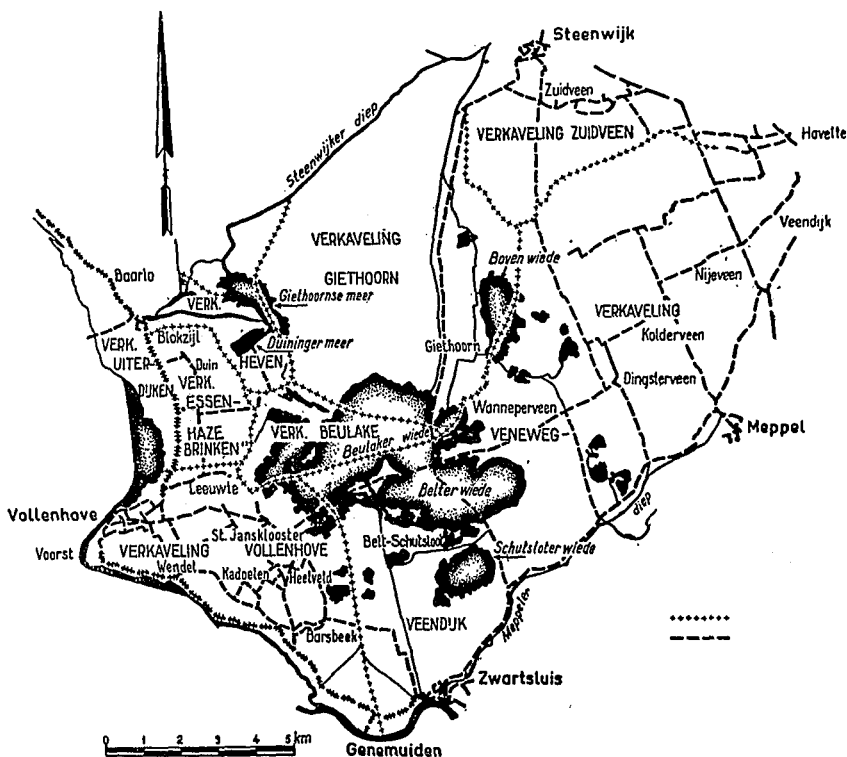

Fig. 4. De verschillende verkavelingsgebieden van een deel van het Land van Vollenhove.
Various land division areas in a part of the „Land van Vollenhove“.

verkaveld is vanaf een noord-zuid lopende weg, die iets westelijker dan de huidige dijk moet hebben gelegen. De slagen zijn oost-west gericht en lopen tot de Heven en de Vaartsloot. In verband met de hier voorkomende perceelsnamen zullen we dit gebied verder „Essen-Hazenbrinken” noemen (zie ook fig. 4 en 12).

Rondom Vollenhove is een complex verkaveld uitgaande van de hoge gronden; hetzelfde zien we bij Zuidveen (resp. verkaveling Vollenhove en verkaveling Zuidveen).

De verkaveling van de hoge keileemgronden van Vollenhove wijkt van de voorgaande af. Ook deze verkaveling is recht en strak, maar korter. Door het aanleggen van een wegenstelsel is blijkbaar een aantal blokken gevormd, die later in stroken verdeeld zijn. De scheiding tussen de percelen wordt meestal gevormd door een met hout begroeide grondwal van ongeveer één meter hoogte. In de omgeving van Barsbeek ontbreekt die houtbegroeiing dikwijls. Voor een deel zijn deze wallen in de loop der jaren opgeruimd en vervangen door heiningen.

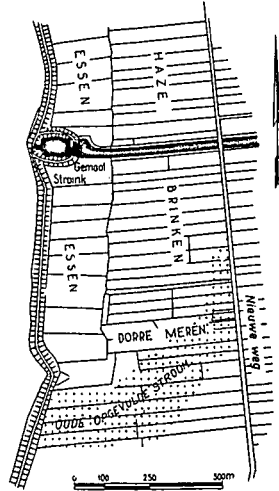
b. *Afwijkingen en uitzonderingen*

Hier en daar komen afwijkingen op dit algemene patroon voor. Bij het vermelden hiervan zullen we ons beperken tot een aantal gevallen uit de gemeenten Vollenhove en Blokkzijl (fig. 1 en 4). Om technische redenen was het

Fig. 5.

Verkaveling van de Essen en Hazebrinken ten opzichte van de ligging van een oude rivierloop.

The relative position of the land division of the „Essen” and „Hazebrinken” with regard to the location of an old river course.

niet mogelijk de percelering zelf op deze figuren aan te geven. Op de topografische kaart 1:25.000 en 1:50.000, no. 16 Steenwijk en no. 21 Zwolle, is deze evenwel duidelijk te zien.

1. De veengronden

In de omgeving van de Duin of de Belten, ten zuiden van Blokzijl, komen veel zandopduikingen voor; hierop wijzen de veldnamen reeds. Op deze zandkoppen treft men een schaarse bewoning aan; de percelen hebben hier een min of meer vierkante vorm, hetgeen mogelijk zijn oorsprong vindt in een ontginning ouder dan die van het slagenpatroon. Deze vierkante verkaveling loopt naar het zuiden door langs de dijk tot de plaats waar een voormalige veenstroom de huidige dijk snijdt (fig. 5). Langs deze dijk zijn de percelen duidelijk door afslag ingekort. Er wordt hier geen bewoning meer aangetroffen. Al deze percelen heten „es”, terwijl direct achter de „Essen” de „Hazenbrinken” liggen. Welke betekenis precies aan deze namen toegekend moet worden staat niet vast; zeker is, dat we noch de naam „es”, noch die van „brink”, in welke vorm ook, elders in het veenland zijn tegengekomen. Lijkt de verkaveling ouder, ook de naamgeving zou ouder kunnen zijn dan die in het slagenlandschap. Opmerkelijk is, dat de weg van de Leeuwte naar de Duin, liggende achter de Hazenbrinken, de „Nieuwe Weg” genoemd wordt. Naar aanleiding hiervan menen we te mogen aannemen, dat westelijker dan de huidige dijk een oudere weg gelegen heeft, waarlangs op enkele zandkoppen bewoning voorkwam. Door de zee is hier later alles opgeruimd, zodat noch van de weg, noch van de bebouwing iets is teruggevonden. Voorlopig kan men alleen in de verkaveling en in de veldnamen hiervoor enkele aanwijzingen vinden.

Door Haans (1953) is reeds gewezen op het voorkomen van een veenstroom, die plaatselijk door afslag zo sterk verbreed werd, dat daaruit een meer is ontstaan. Dit meer heeft zich in oostelijke en noordoostelijke richting uitgebreid, terwijl het in het westen en zuidwesten door opvulling met veenslik ondieper is geworden en daarna, ten gevolge van rietbegroeiing enz., geheel is verland. Het niet-verlande deel is het huidige Giethoornse Meer (fig. 6).

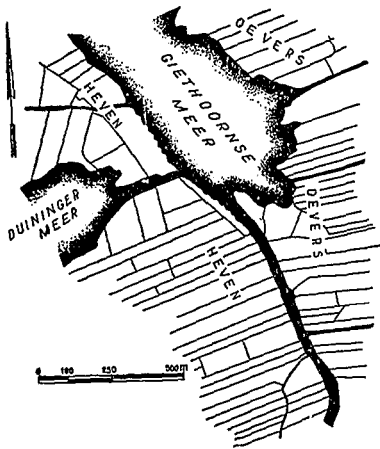

Fig. 6.

Zuidelijk deel van de Heven en de Oevers rondom het Giethoornse Meer.

Southern part of the „Heven” and the „Oevers” around the lake of Giethoorn.

De rand, waarlangs afslag plaatsvond (en gedeeltelijk nog plaatsvindt), draagt de naam „Oevers”. De tegenoverliggende zijde, die geleidelijk verlandde, bestond uit moerassig rietland. Dit gebied is pas later in gebruik genomen en wordt „Heven” genoemd, waarin verder namen voorkomen als: Rietheven, Elsheven, Meerheven, enz. In het Middelnederlands betekent „Heve”, vochtige met gras en riet begroeide weide (laag, drassig land, vgl. ook Deens: havn = weide). In Giethoorn is het begrip „Heve” nog levend. Het in het uitgeveende gebied van Noordwest-Overijssel, vooral vroeger, veel voorkomende kraggeslepen wordt daar „heveslepen” genoemd. Hierbij werden de rietkraggen, die in de trekpaten waren ontstaan in repen gestoken en naar elders verslept (Haans, 1953). Ook deze kraggen zijn, zij het kunstmatig gevormd, moerasland.

Blijkbaar waren de Heven bij de verkaveling van het overige veenland nog te drassig en zijn toen blijven liggen. Midden in de Heven heeft zich het Duininger Meer gevormd (fig. 1), waardoor dit gebied in tweeën gedeeld is. Het ten zuiden hiervan gelegen gebied is later in slagen verkaveld vanaf de Hevenweg, die weer aangelegd is vanaf de Nieuw Weg, vermoedelijk uitsluitend voor de ontginning van deze terreinen. Het schijnt nogal grootscheeps aangepakt te zijn geweest, want in deze weg is een zandlichaam aangebracht van ongeveer 1 meter dikte.

De verkaveling ten noorden van het Duininger Meer is minder duidelijk, doch wekt de indruk van een vrijere ontginning door het „blockflur”-achtige patroon (fig. 7).

Een afwijkende verkaveling te midden van het strakke slagenpatroon komt ook voor in de Barsbekerpolder¹⁾. De „Noordelanden” en de „Hevenlanden” behoren tot het verkavelingspatroon van de Veneweg-Veendijk. Dit is geschied van het „Weide”-complex van Vollenhove door de Lange Wetering (fig. 1, 8a en 8b). Tegen het Zwarte Water is een driehoek kennelijk woest blijven liggen: de „Hellevenen”.²⁾ Later is deze verkaveld vanaf een

¹⁾ De officiële benaming is Barsbeek; de bevolking spreekt van Barskop. Oudtijds schreef men Barspik (1546, Barspiker Hoeve). De naam heeft dus niets te maken met een beek, maar is afgeleid van spik, een overgang van boomstammen of een brug van rijshout en zoden (Moerman, 1930, blz. 45-46). In dezelfde betekenis komt ook de naam „Spicken” voor onder Baarlo (fig. 1) voor een aantal percelen gelegen in een oud stroompje.

²⁾ Uit het Dijkrecht van Vollenhove A° 1363 valt op te maken dat het „elsbroek” buitendijks en de „elvene” binnendijks toen nog onverdeelde gronden waren.

Fig. 7.
Verkaveling van het gebied ten noordoosten
van Blokzijl.
Land division in the area north-east of Blokzijl.

reeds tot dijk opgehoogde weg, die ongeveer ter plaatse van de tegenwoordige dijk gelegen heeft. Deze weg moet naar het westen toe dichters langs het water gelopen hebben; vanaf deze weg is reeds eerder een strook ten zuiden van de Weiden verkaveld, welke, met een deel der Weiden, thans buitengedijkt is (fig. 9).

In de Weiden komt nog een typische bijzonderheid voor. Het is gebleken dat de Pikmeierswetering, liggende tussen de Noordlanden en de Hevelanden, vroeger in rechte lijn doorliep naar Barsbeek; 50 à 75 m vóór de hoge gronden knikte zij om naar het noorden, maar is door verveningen niet verder te volgen. Dit oude tracé viel bij het veldwerk op door een kleiveenvulling in de bovenste meter, duidelijk verschillend van de aangrenzende klei-op-veengronden. Het heeft een iets lagere ligging en ook op luchtfoto's is dit vervallen stuk fraai te herkennen (fig. 8a).

Op de percelering heeft dit een geringe, doch merkwaardige invloed gehad. Deze wetering moet ouder zijn dan de verkaveling en vóór de verkaveling vervallen zijn. Zij loopt thans schuin door de percelen heen. Telkens wanneer een kavelsloot deze oude loop snijdt, volgt zij over korte afstand,

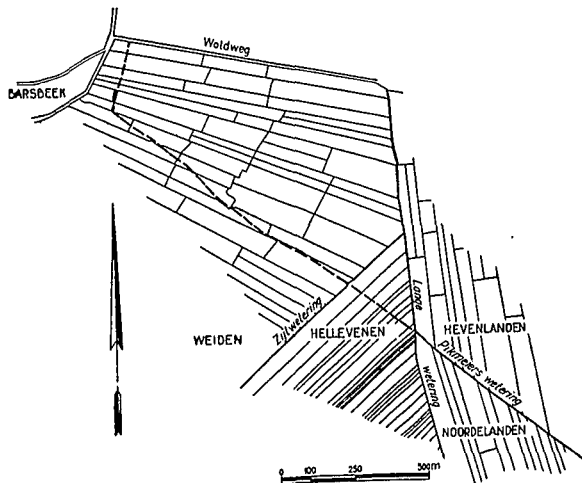

Fig. 8a naast pag. 14.

Fig. 8b.
Oude loop van de Pikmeierswetering door de Weiden en de Hellevenen. Verschillen in verkavelingsrichting tussen Weiden, Hevelanden en Hellevenen (zie ook fig. 8a).

Old course of the „Pikmeierswetering” through the „Weiden” and the „Hellevenen”. Differences in direction of the lots between „Weiden”, „Hevelanden” and „Hellevenen” (see also fig. 8a).

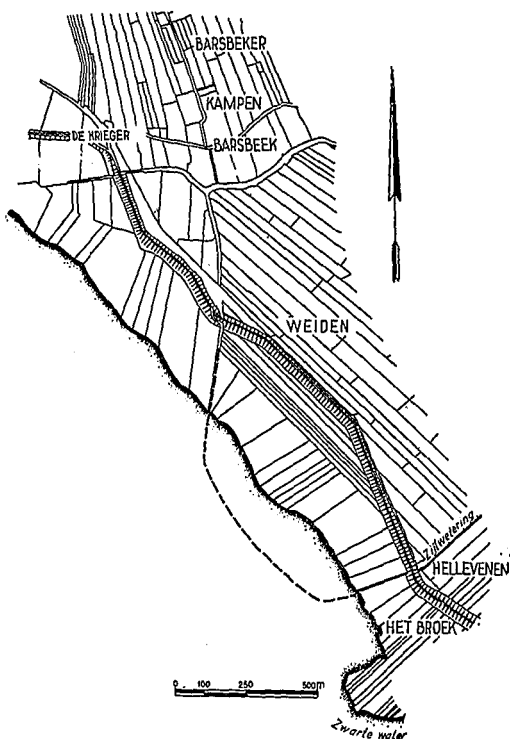

Fig. 9.

De Barsbekerpolder ten zuiden van De Krieger met de geschetste ligging van een weg langs het Zwarte Water. — De dijk is klaarblijkelijk jonger dan de perceleering. Een gedeelte van de Weiden is daardoor thans buitengedijkt. De weg, lopende tussen Weiden en Barsbeker Kampen, is de grens van de veen- en keileemgronden.

The polder of Barsbeek south of „De Krieger” with the location of a road (sketchy) along the „Zwarte Water”. Evidently the dike is more recent than the land division that is why a part of the „Weiden” has been left outside the embankment. The road between the „Weiden” and „Barsbeker Kampen” indicates the boundary between peat soils and boulder clay soils.

dit oude tracé, om daarna met een korte knik op de uitgezette lijn door te gaan (fig. 8b).

2. De grens tussen de veengronden en de keileemgronden

Waar keileemgronden en veengronden aan elkaar grenzen doen zich de volgende bijzonderheden voor:

Bij Barsbeek zijn de verkavelingspatronen van de hoge en de lage gronden nagenoeg gelijk. Zij zijn evenwel verschillend gericht en de knik ligt steeds op de grens hoog/laag, hetgeen tevens de grens tussen keileem en veen is (fig. 2 en 9).

Bij De Krieger wijken beide patronen van elkaar en dringt een geheel anders gerichte verkaveling zich ertussen. Daar gaat nl. vanouds een weg vanaf de hoge gronden in de richting van het Zwarte Water. Tegen deze weg eindigen de laatste percelen van de Weiden, terwijl die van de Barsbekerkampen niet verder gaan dan de grens hoog/laag. Het overgebleven stuk is in stroken evenwijdig met deze weg verkaveld (fig. 9).

Langs De Voorst en de Leeuwte liggen de veenlandpercelen niet loodrecht op, doch min of meer evenwijdig aan de keileemgronden. De stroken van de hoge gronden zijn doorgetrokken tot de veenlandkavels en worden in beide gevallen „Voorslagen” genoemd (fig. 2 en 10). Deze naam zal hier dezelfde betekenis hebben als elders in Overijssel en ook in Utrecht, waar hiermee terreingedeelten benoemd zijn die door het centraal gezag (de bisschop) aan zich gehouden werden, bij de verdeling der gemeenschappelijk gebruikte gronden.

Veenmaten

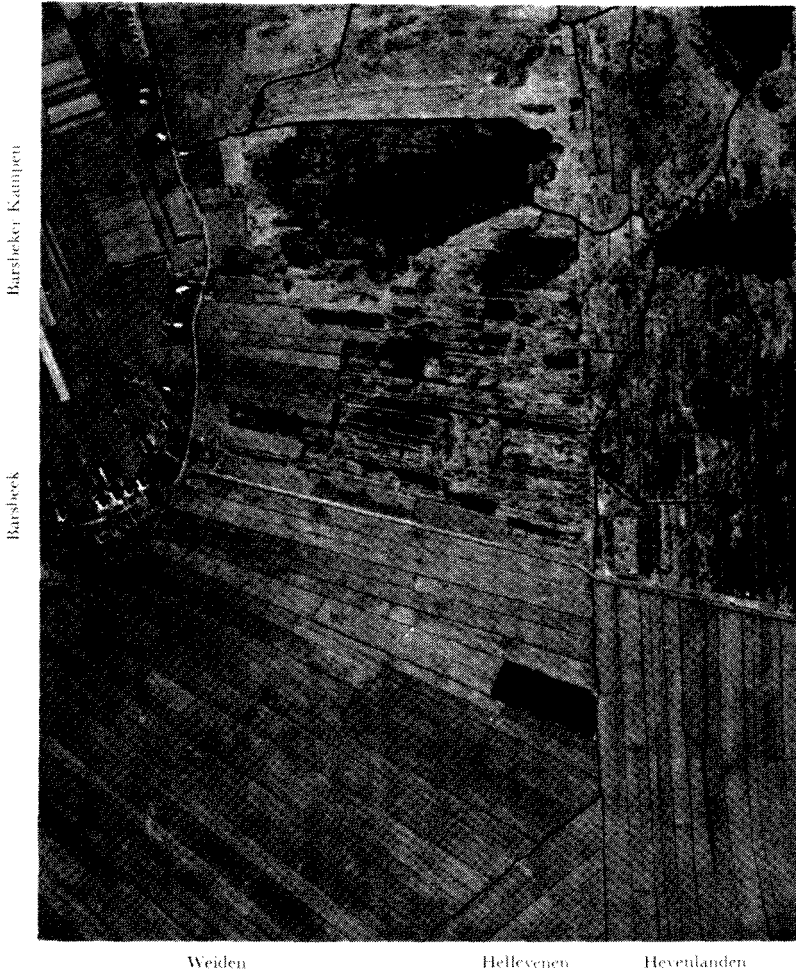

Fig. 8a.

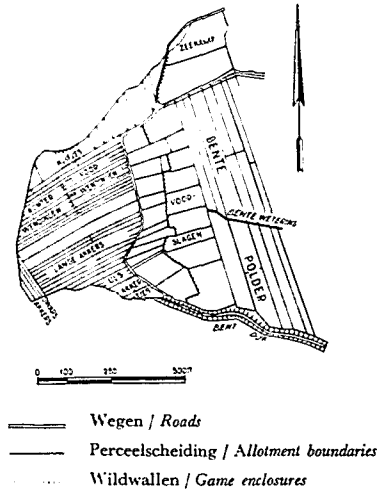
Luchtfotoarchief Stichting voor Bodemkartering

Het gebied ten oosten van Barsbeek; de Weiden en Veenmaten, gescheiden door de Woldweg. In de Weiden ziet men de oude loop van de Pikmeierswetering; in de Veenmaten de grens tussen veen- en kraggegronden. Beneden rechts de drie verschillende perceelsrichtingen van de Hevenlanden, Hellevenen en Weiden. Ten westen van de noord-zuid lopende weg liggen de Barsbeker Kampen, behorend bij de keileengronden.

Area east of Barsbeek: „Weiden” and „Veenmaten” separated by the „Wold” road. In the „Weiden” the old course of the „Pikmeierswetering” (watercourse) is visible. In the „Veenmaten” the boundary between peat and the floating reed-sod area is visible. Below to the right three different directions of the lots of the „Hevenlanden”, „Hellevenen” and „Weiden”. West of the north-south running road the „Barsbeker Kampen” are situated on boulder clay soils.

Fig. 10.

De verkaveling van De Voorst en omgeving.
Land division of „De Voorst” and environments.

3. Keileemgronden

Tussen de hoge Kloosterkampen en de minder hoge Barsbekerkampen ligt een doorlopende lage strook; aan de ene kant ligt Kadoelen en aan de andere kant Heetveld. Bij Heetveld komt een meer vierkante verkaveling voor, waarop de stroken van de Barsbeker Kampen aansluiten. Dit doet denken aan een systeemloze, oudere ingebruikneming.

De verkaveling van De Voorst neemt een geheel aparte plaats in. Zij bestaat uit korte, smalle stroken, waartussen geen grondwallen liggen. Het is een normale esverkaveling, zodat dit deel waarschijnlijk beschouwd mag worden als het oude bouwland van de Stad Vollenhove. Langs de ooststrand is de wildwal nog vrijwel compleet aanwezig, elders is hij door afslag verdwenen. De aantasting door afslag is hier sterk geweest (bekend is het Voorster Klif) en daardoor is van de oorspronkelijk meerstrepige es weinig meer dan één blok overgebleven, dat ook reeds aangetast is. Aan de westpunt ligt nog de kleine rest van een ander blok, terwijl aan de noordkant ook iets van een ander patroon bewaard is gebleven (fig. 10). Merkwaardig is, dat hier totaal geen weiland voorkomt en dat het nog steeds bekend staat als het beste bouwland, maar dat de gedachte aan een es, voor zover wij konden nagaan, bij de bevolking niet meer leeft.

Bouwland in aaneengesloten ligging zonder wallen komt verder nog op een paar andere plaatsen voor, waar evenwel geen wildwal en evenmin strokenverkaveling aangetroffen wordt. Opvallend is, dat hier steeds een veldnaam voorkomt met „bos” erin, b.v. Drostebos, Sterrenbos en Dennenbos, zodat ze misschien beschouwd mogen worden als een latere ontginning van stukken overgebleven bos (fig. 1).

4. De kustgronden

De verkavelingsvormen van de kustgronden zullen van zuid naar noord besproken worden, vanaf Zwartsluis tot iets verder dan Blokzijl.

Tegenover de Hellevenen en grotendeels ook tegenover de Noordelanden valt een kleine verspringing van de verkaveling bij de dijk op. Wij vermeldden daarom reeds, dat de dijk hier waarschijnlijk een opgehoogde weg is en ook dat langs de Weiden, gezien het verkavelingspatroon, die weg dicht bij het

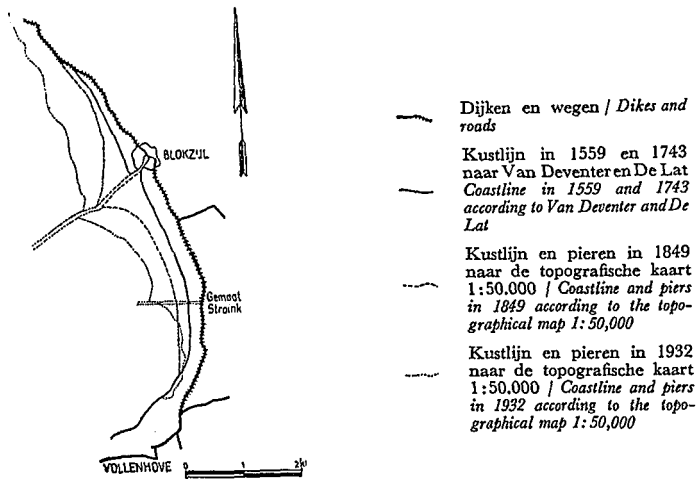

Fig. 11. Aanslibbing bij Blokzijl en het gemaal Stroink als gevolg van de aanleg van pieren.
Accretion near Blokzijl and the pumping station Stroink caused by the construction of piers.

water gelegen moet hebben. De huidige dijk loopt daar door het verkavelingspatroon heen.

Rondom de keileemgronden ligt slechts een smalle strook kustgronden die onder c (Afslag) besproken zal worden.

De kustvorm van de Moespot af tot voorbij Blokzijl is een deel van de inham in het veenland tussen het Gaasterland en Vollenhove. In latere tijd hebben hier aanslibbingen plaatsgevonden, die duidelijk begunstigd zijn door de aanleg van pieren.

Op 17e eeuwse kaarten (Van Deventer, Visscher e.a.) staat langs de dijk slechts een zeer smalle strook uiterdijken aangegeven, terwijl voor de haven van Blokzijl nog geen pieren zijn aangebracht (fig. 11). Op latere kaarten (topografische kaarten van omstreeks 1850) staan wel pieren aangegeven. De uiterdijken buigen dan met deze pieren de zee in. Hoe jonger de kaart, hoe langer de pieren en hoe verder de vordering van de aanwas aan weerszijden. Deze invloed is ook te zien bij de pieren voor het gemaal Stroink, zij het in veel mindere mate. Deze pieren n.l. zijn eerst aangelegd na de eerste wereldoorlog.

De aanwas is verkaveld in lange smalle percelen, lopende van de dijk rechtuit naar zee. Doordat de dijk flauw gebogen is, zijn de perceelsgrenzen enigszins convergent (fig. 1). Dit patroon wijst op een verhoefslaagde dijk, waarbij iedere ingelande de onderhoudsplicht over een bepaald stuk dijk kreeg toegewezen en recht had op de aanwas daarvoor.¹⁾ Er waren blijkbaar veel ingelanden, want de percelen zijn zeer smal. Een breedte van 40 meter is reeds aanzienlijk; vele percelen zijn niet breder dan 8 a 10 meter. Ze gaan vrijwel alle door tot aan de kust, waardoor de lengte thans vaak 800, soms

¹⁾ Reeds uit het Dijkrecht van Vollenhove van 1363 blijkt, dat de dijk verhoefslaagd was. Ook komen in het Rijksarchief te Zwolle „Registers van dijkplichtigen” voor uit het laatst der 15e eeuw en het midden van de 18e eeuw. In deze registers treft men lijsten aan van ingelanden met hun landbezit en lijsten met de plaats en lengten van de door hen te onderhouden dijk. Uit een Protocol van de Drost Johan Sloet van 1604 blijkt het recht van aanwas.

zelfs wel 1200 meter bedraagt. Als veldnaam komt hier veel de naam „gie” voor, b.v. Achtgie, Twaalfgie, Zesendertiggie. Dit is een breedtemaat: een „gie” is de slagbreedte van een zeis, dus de breedte van een baan gras, die op één zwad komt te liggen.

c. *Afslag*

Landverlies door afslag is op meerdere wijzen te herkennen; zo vertoont een afkalvende kust steeds inhammen, vooruitstekende tongen en een steile wand. Ook het algemeen verloop van de kustlijn demonstreert deze aantasting: delen die meer weerstand boden, zijn minder ver teruggedrongen dan andere. Langs de oostkust van de voormalige Zuiderzee steken de keileemgronden van Gaasterland en Vollenhove ver in zee uit (fig. 2); daartussen ligt een diepe inham ter plaatse van de weggeslagen veengronden.

Maar ook uit het verkavelingspatroon kan afslag blijken: door de inkorting van de oorspronkelijke percelering, waarvan soms zelfs maar heel weinig is overgebleven; ook kan dit weer opgevolgd zijn door een nieuw patroon op jongere aanslibbingen.

Langs het Zwarte Water komt geen afslag van betekenis voor, maar daar, waar de zeekust begint, zijn de percelen duidelijk ingekort (fig. 1 en 9).

Bij de Wendel stond keileem aan afslag bloot, waardoor hier een klif van ongeveer vier meter hoogte is gevormd; het verkavelingspatroon op deze hoge gronden is scheef afgesneden. Vóór het klif, waar op het abrasievlak van de keileem later klei is afgezet, komt een zeer recente percelering voor.

Voor de Bentepolder valt de afslag niet erg duidelijk op, doch, aannemende dat de percelen aanvankelijk alle ongeveer even lang geweest zullen zijn, en bedenkende, dat hier, vóór de uitbreiding van de Zuiderzee een aanzienlijke oppervlakte veenland aanwezig was, moeten we de gevolgtrekking maken, dat de afslag het sterkst geweest zal zijn bij De Voorst en in de richting van de Wendel afnam.

De aantasting van De Voorst kwam reeds eerder ter sprake.

Rond Stad Vollenhove heeft eveneens veel afslag plaatsgevonden, zoals de scheve inkorting van de percelering duidelijk laat zien. Bovendien wijst ook de bouw van de plaats zelf in deze richting: de kerk bevindt zich weliswaar op het hoogste gedeelte, maar ze staat aan het water en de huizen staan op de oostelijke afhelling.

Ten oosten van Stad Vollenhove is het patroon van de verkaveling niet zo duidelijk. Het heeft wel iets van een normale strokenverkaveling, doch met deze afwijking, dat de scheidingen niet geheel evenwijdig lopen. Het is wellicht beïnvloed door afslag en aanwas beide, die hier met wisselend succes plaatsvonden, zoals ook uit de opbouw van de gronden is gebleken.

De afslag aan de kust van de Moespot naar het noorden is bij de verkavelingsvormen van de veengronden reeds besproken.

3. WEGEN

Er bestaat een zeker verband tussen de bodemgesteldheid en de aanleg van wegen; men vindt b.v. op de keileemgronden een ander wegennet dan op de veengronden.

Er bestaat bovendien vaak een rechtstreeks verband tussen de wegen en de verkaveling, eensdeels doordat de verkaveling vaak van oude wegen is uitgegaan of aan hun verloop is aangepast, anderdeels doordat er wegen zijn

aangelegd tijdens de ontginning. Natuurlijk komen er ook wegen voor, waarbij een dergelijk verband niet aanwezig is; dit zijn meestal wegen, aangelegd na de voltooiing van de verkaveling.

Van Stad Vollenhove af gaat een weg in noordoostelijke richting; hij heet in de plaats zelf Bisschopsstraat, daar buiten Schaarweg, terwijl het stuk dat aansluit op de Beulakerweg thans vervallen is (fig. 1). Ten noorden van deze weg ligt het blok Leeuwterkampen. Deze weg heeft een aftakking naar het zuiden: eerst de Hondsteeg, dan de Molensteeg, waarna hij met een knik door Heetveld loopt. Hij heet dan verder de Zandkuil en loopt vervolgens door of langs de Weiden naar het Zwarte Water. Op het verband tussen deze weg en de percelen van de Weiden is reeds gewezen, eveneens dat uit het verkavelingspatroon valt af te leiden, dat deze weg in oostelijke richting moet hebben doorgelopen.

Ten oosten van de Molensteeg liggen de Kloosterkampen; vanaf de Molensteeg zijn naar het westen nog enkele wegen aangelegd, die de oppervlakte aldaar in een aantal blokken verdelen.

Juist op de grens tussen de hoge en de lage gronden, dus tussen de keileemgronden en het veen, ligt dikwijls een weg. Die ligging zou erop kunnen wijzen, dat deze wegen zijn aangelegd in verband met de ontginning. Zouden ze los hiervan ontstaan zijn, dan zou men een hoger gelegen tracé mogen verwachten. Hierbij komt nog, dat veel van deze wegen uit een oogpunt van communicatie geen betekenis hebben, zoals de wegen in de omgeving van de Wendel, Stad Vollenhove, De Oldenhof, e.a.

In Barsbeek, St. Jans klooster en de Leeuwte loopt deze bedrijfsweg achter langs de boerderijen en dus hogerop over de keileemgronden. Het duidelijkst is dit thans nog te zien in de Leeuwte, waar veel oude boerderijen met het bedrijfs gedeelte naar de weg staan en met de voorzijde naar het veenland. Het is nog bekend, dat daar vroeger vóór langs de huizen een voetpad lag dat verder over de „Padkamp” aansloot op de weg Vollenhove-Beulake. Hetzelfde beeld vinden we in Barsbeek en St. Jans klooster. Toen dit laatste uitgroeide tot een dorp werd het wagenpad dorpsstraat, waaraan zich de neringdoenden vestigden. Het straatbeeld is hierdoor tegenwoordig wat anders, doch de oorsprong zal gelijk zijn.

Toen de wegen nog niet verhard waren, bestonden er op meerdere plaatsen voetpaden; nu eens evenwijdig aan de weg, dan weer dwars of schuin over de kampen. Zo heeft er een voetpad gelopen over de Barsbeker Kampen; op de kadastrale kaarten staat dit nog aangegeven en in het veld is het pad te herkennen, doordat de wallen daar ter plaatse onderbroken zijn. Vóór de tweede wereldoorlog werd dit pad nog gebruikt, thans echter niet meer.

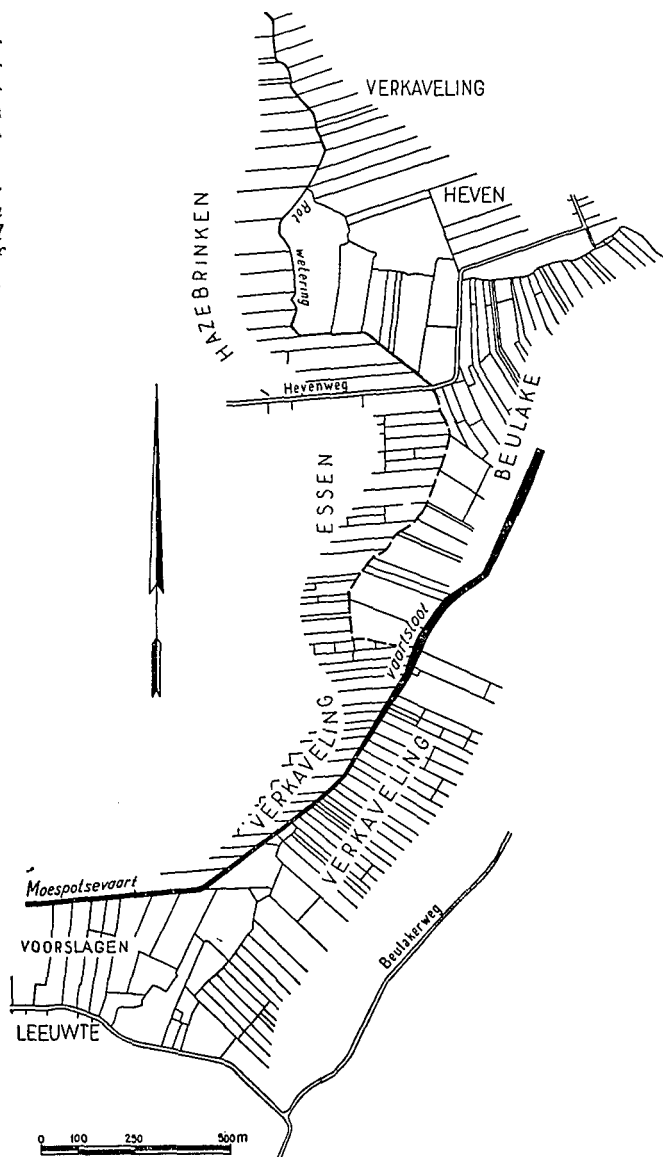
Het schuine stuk van de Schaarweg zal zijn ontstaan ook te danken hebben aan zo'n voetpad, dat vanaf St. Jans klooster schuin door de kampen liep. De naam „Schaarweg” zal vermoedelijk verband houden met deze schuine ligging. Op welke wijze, of door welke oorzaak, dit pad een deel van die weg werd, is niet met zekerheid te zeggen; het is mogelijk, dat door de ondergang van Beulake de verbinding met St. Jans klooster belangrijk werd.

Bij de wegen in het veengebied laat de Woldweg geen invloed op de verkaveling zien. De invloed van de Veneweg begint pas buiten de „Weiden”-gordel. Gezien het verspringen tussen Dingsterveen en Kolderveen, waar thans de weg de percelering volgt en niet andersom, zou deze weg na de verkaveling aangelegd of voltooid kunnen zijn.

Fig. 12.

De omgeving van de Vaartsloot met Beulake-, Heven- en Hazebrinken-verkaveling aan weerskanten van de oude loop van de Vaartsloot.

Environments of the „Vaartsloot” with the land division of the „Beulake, Heven and Hazebrinken” on both sides of the course of the „Vaartsloot”.

De verkaveling langs de Beulakerweg begint echter reeds in de „Weiden”-gordel, hetgeen erop wijst, dat de oude, thans verdwenen nederzetting Beulake tot de gemeenschap van Vollenhove heeft behoord, iets wat eveneens is af te leiden uit de huidige gemeentegrenzen. De Beulakerweg zelf is thans niet meer in gebruik. Restanten ervan worden nog aangetroffen op enkele eilanden in de Beulaker Wiede en aan de randen daarvan. Waar dit door ons is nagegaan, bleek bij deze weg meer dan 1,50 meter zand ingebracht te zijn.

Tot de gemeenschap Vollenhove behoorde ook de nederzetting die de verkaveling Essen-Hazebrinken deed ontstaan. Beide verkavelingen strekten

op tot aan de oude loop van de Vaartsloot; op grond hiervan menen we, dat de Vaartsloot ongeveer even oud zal zijn als de Pikmeierswetering (fig. 12).

Reeds eerder is uiteengezet, waarom aangenomen mag worden, dat er vroeger een weg ten westen van de huidige dijk gelegen moet hebben. Langs de Nieuw Weg is een kleine verspringing in de perclering te zien, zodat deze weg aangelegd moet zijn vóórdat de verkaveling van de Hazebrinken voltooid was. Vanaf de Nieuw Weg is de Hevenweg aangelegd tot aan het Duinger Meer. De invloed, die dit meer op de verkaveling van de Heven gehad heeft, werd reeds aangetoond.

Het veenland is dus verkaveld in slagen, voor een groot gedeelte loodrecht op het systeem Veneweg-Veendijk. De bebouwing langs deze wegen is begonnen op de zandkoppen. Later heeft zij zich ook in het veen uitgebreid. Thans is ze uitgroeid tot een lintbebouwing.

Langs de andere veenwegen wordt geen of slechts zeer weinig bewoning aangetroffen.

4. BEWONINGS- EN ONTGINNINGSGESCHIEDENIS

Uit het voorgaande blijkt de samenhang tussen de perclering en de bodemgesteldheid. Nu is deze samenhang niet verwonderlijk, daar de verkaveling het resultaat is van een ontginning. Bij de ontginning werden de meest geschikte stukken het eerst aangepakt en naarmate de behoefte aan land steeg, werd meer woeste grond in cultuur genomen. HOFSTEE en VLAM (1952) toonden aan, dat de wijze van ontginning ook sterk afhankelijk was van de vorm van samenleving. Door de verkavelingsvormen kan men dus ingelicht worden over de samenleving van de ontginners, terwijl uit de bodemopbouw het vroeger aanwezige landschap ten dele gereconstrueerd kan worden.

De keileemhoogte van Vollenhove was, door haar ligging in vrijwel ontoegankelijke moerassen, moeilijker bereikbaar dan overig Drenthe en Overijssel. Men kan zich echter voorstellen, dat ze aan jagers en vissers, die via veenstroompjes ver in dit gebied konden doordringen, een veilige verblijfplaats bood. Gegevens hierover ontbreken, tenzij de door VEENENBOS (1950) beschreven vondsten nabij Baarlo beschouwd moeten worden als van hen afkomstig. Ook van latere bewoning zijn ons geen vondsten bekend. De kans op tijdelijke of duurzame bewoning werd groter, toen door afslag deze gronden aan zee kwamen te liggen.

Het graven van de Pikmeierswetering, reeds lang voor de verkaveling, wijst erop, dat zich toen reeds mensen in Barsbeek gevestigd hadden. De vraag dringt zich op, waarom deze mensen juist hier, zo ver van bevaarbaar water af, gingen wonen? Het is zeer goed mogelijk, dat dit zijdelings met het opringen van de zee in verband stond. Men zou zich dit als volgt kunnen voorstellen:

Naarmate de kust dichterbij het hoge gebied kwam werd het veenland, vooral tijdens de winters, veelvuldiger overstroomd. Ten gevolge van de hierdoor veroorzaakte slibafzetting werd het veen 's zomers beter begaanbaar en dus beter beweidbaar. De weinig voedselvragende, oligotrofe plantengemeenschappen (heide, wollegras, enz.) werden nu opgevolgd door mesotrofe en eutrofe gemeenschappen (zeggen, grassen, riet, enz.). Deze wijziging in de begroeiing maakte eveneens het veenland meer geschikt voor beweiding. Het is aannemelijk, dat dit de aanleiding geweest is voor de vorming van de buurtschappen op de steile oostrand van de keileemgronden; dus niet

alleen Barsbeek maar ook Leeuwte en St. Jansklooster.¹⁾ Men woonde hier vloedvrij en dicht bij het weidegebied.

Het veenland in deze omgeving draagt nog steeds een „Weide”-naam als de Weiden, Achterweiden, Ganzenweiden enz. Tegenover St. Jansklooster is het veenland later verveend, waardoor de oude namen daar verloren zijn gegaan.

De bewoning aan de oostrand lag niet aan bevaarbaar water en hierin zal voorzien zijn door het graven van een paar vaarsloten en wel de bovenvermelde Pikmeierswetering, vanaf Barsbeek naar de mond van het Meppeler Diep en de „Vaartsloot”, vanaf Leeuwte naar wat thans de Heven heet en dat toen wellicht bevaarbaar water is geweest. De oude loop van de Vaartsloot is niet geheel in het veld teruggevonden, maar op kadastrale kaarten, die ongeveer de toestand van vóór de vervening weergeven, valt zij onmiddellijk op (fig. 12); ook op luchtfoto's kan ze gemakkelijk opgespoord worden. Dicht bij de Leeuwte zal de oude loop ongeveer samenvallen met de huidige, terwijl naar het noorden deze een gedeelte is van de tegenwoordige Rotwetering.

HOFSTEE en VLAM (1952) wijzen erop, dat een blijvende vestiging in een bepaald gebied, gevolgd kan worden door een wijziging in de samenleving. Het stamverband, dat steunt op familieverhoudingen, gaat geleidelijk over in een territoriaal verband, waarbij het grondgebied, waarop men woont, de bindende factor is. Een verdere ontwikkeling hiervan is het vestigen van een centraal gezag over een groter gebied.

Dit alles is voor de ontwikkeling van de verkaveling van groot belang geweest. Voortaan werden richtlijnen voor de ontginning van het gemeenschappelijk veenweidegebied vastgesteld, waardoor bijvoorbeeld het strakke slagenpatroon ontstond. Vanuit dit standpunt kan men zich het verdere verloop van de ontginning van dit gebied als volgt denken: na de periode, waarin het veenland herhaaldelijk overstroomde, volgde een tijd met minder hoog oplopend zeewater (VAN LIERE, 1948; VEENENBOS, 1950). Vermoedelijk vestigden zich toen kolonisten in het veenland, die zich toelegden op de exploitatie van dit uitgestrekte gebied. Ze kozen voor hun woonplaatsen de hoogste delen, met name de zandopduikingen en daarmee werd de grondslag gelegd voor het ontstaan van de meeste dorpen en buurtschappen.

De grenzen tussen de verschillende verkavelingsgebieden werden soms gevormd door duidelijke scheidingen als de Heven en de Vaartsloot. In andere gevallen kwamen de perceleringen tegen elkaar aan te liggen. De grenzen kunnen echter verschillend zijn. Langs de Lange Wetering is de grens een mooie rechte lijn, maar tussen Giethoorn en Wanneperveen verspringt de grens telkens zaagtandsgewijs. De plaats van de grens is daar blijkbaar bepaald door het verschil in ontginningsrijver van de individuele ontginners.

Uit het feit, dat de percelering soms onder de dijk doorloopt, menen we te mogen afleiden, dat tijdens deze verkaveling weinig hinder van het zeewater ondervonden werd. Dat de Heven ten dele uit kleiachtig materiaal zijn opgebouwd, wijst in dezelfde richting. Pas later werd de toestand zo, dat tot dijkbouw moest worden overgegaan. Wel is de verkaveling na de dijkaanleg voltooid.

¹⁾ Het is niet onwaarschijnlijk, dat ook Stad Vollenhove op deze wijze is ontstaan. Het bijbehorende veenweidegebied zal inmiddels door de zee weggeslagen zijn, behalve de Bentepolder. Aan de latere ligging aan zee kan Vollenhove zijn opkomst als stad te danken gehad hebben.

Vóór de ontginning moeten de keileemgronden een fors ontwikkeld bos gedragen hebben. Haans en Hamming (1954) vonden, dat hier vrijwel uitsluitend oude bosontginningen voorkomen, hetgeen in overeenstemming is met historische bronnen, die herhaaldelijk melding maken van de bossen van Vollenhove (Ter Kuile, 1932; Archiefstukken Rijksarchief Zwolle).

Men krijgt uit deze oude stukken sterk de indruk, dat aanvankelijk ontgonnen is tot bouwland, maar dat daarna reeds spoedig de neiging bestond tot omschakeling op weiland. Enerzijds wordt gesproken over de rechten tot het eisen van de zoveelste schoof en wordt het tijdstip genoemd waarop de stoppels bloot moeten zijn met het oog op de gemeenschappelijke naweide. Anderzijds zijn enkele voorschriften bekend over de omschakeling tot weiland, o.a. dat men eerst grondwallen moest opwerpen en met hout beplanten; verder dat in deze „weidekampen” op het „hooghe lant” geen vee geweid mocht worden vóórdat „die kamp gehreet is”.

De meeste blokken hier dragen namen met de uitgang „kampen”. Mogelijk wijst deze meervoudsvorm op het individueel inrichten van weidekampen in de oorspronkelijk bouwlandblokken. Op De Voorst, die geheel in bouwland ligt en waar men ook geen grondwallen aantreft, komt de naam „-kampen” niet voor.

Bij de kartering bleek vrijwel overal een oud cultuurdek aanwezig te zijn, dat op de natste en zwaarste gedeelten het dunst is. Dit wijst erop, dat al deze gronden van oudsher gebruikt zijn als bouwland. Tegenwoordig wordt zowel bouwland als grasland aangetroffen, waarbij in de droogste blokken het bouwland overheerst, terwijl de natste blokken vrijwel geheel in gras liggen; overigens komen beide gebruiksvormen door elkaar voor.

De vraag dringt zich op waarom men toen reeds van bouwland weiland ging maken. Mogelijk dat men zich dit zó moet voorstellen: Naarmate de behoefte aan weiland steeg, werden de slagen in het veenland verder doorgetrokken. De bewoners van de hoge gronden weidden ook in het veenland en wel in het „Weiden-complex”, doch dit raakte spoedig opgedeeld. Uitbreiding van het zo begeerde weiland moest daarna op de hoge gronden gezocht worden. Een bijkomend voordeel hiervan was, dat men bij hoge vloed en later bij dijkdoorbraken, voor het vee droogliggende weiden bezat.

Eerder werd er reeds op gewezen, dat er enkele kleine gedeelten voorkomen met een veldnaam eindigende op „-bos”, tevens dat hierin geen grasland en geen wallen worden aangetroffen. We vermoeden, dat dit gedeelten van het eertijds aanwezige bos zijn geweest die lange tijd onontgonnen zijn gebleven, doordat ze in adellijk bezit waren geraakt. Hierop wijst o.a. de naam „Dros-tenbos” en ook dat het, uit vele percelen bestaande, „Sterrenbos” nog steeds adellijk bezit is en als één perceel op de kadastrale kaarten staat aangegeven. Deze gedeelten zullen pas in veel latere tijd tot bouwland ontgonnen zijn.

Tot slot nog één opmerking: relictten van het oude bos, dat eertijds deze hoge keileemgronden bedekte, bestaan niet meer. Het enige bos, waarvan dit verondersteld zou kunnen worden, ligt rond de havezathe Oldenhof, doch dit moet later aangelegd zijn, getuige de grondwallen die erin liggen.

SUMMARY

Soil surveys carried out in the „Land van Vollenhove” (in the north-western part of the province of Overijssel) revealed that a close relation

exists between various soils and the forms of land division situated on these soils.

The peat landscape is chiefly divided in typical lots called „slagen” originating from various nuclei of habitation. In the region where peat is dug the direction of these lots has been preserved in most cases.

The higher situated boulder clay soils in the vicinity of Vollenhove give the impression that already early after reclamation a switch-over from arable land to pastures took place of which the plural „Kampen” may be an indication. At „De Voorst” distinct indications of an allotment were found.

The outer dike lots between Vollenhove and Blokzijl give an indication that the maintenance of the dike was then based on a special system of imposing charges on the adjacent landowners („verhoefslaging”). The lots here became long-stretched as a consequence of quickened accretion caused by the construction of piers.

On boulder clay soils an other pattern of roads exists than on peat soils. Several old roads have exercised an influence on the direction of the lots while other roads are constructed during the reclamation. We may conclude that in the past in several places in the outer dike area roads existed.

From the different types of land division together with the constitution of the soil profile, it is tried to give an outline of the development of the landscape and the history of the habitation.

The permanent habitation of the eastside of the higher grounds may be caused by changes in the peat area influenced by the sea owing to which this area could be used as pasture. In this era the canals „Pikmeierswetering” and „Vaartsloot” may be dug for the purpose of a navigable connection between the sites of habitation referred to. Later on these canals fell partly in decay.

Most of the land has been divided after the colonisation of the peat area and after the establishing of a central authority.

Afgesloten 1955

LITERATUUR/LITERATURE

- Edelman, C. H. en A. W. Vlam, 1949: Over de perceelsnamen van het Nederlandse rivierkleigebied. Boor en Spade 3, 231-284.*
- Engelen van der Veen, G. A. J. van, G. J. ter Kuile, R. Schuiling, 1931: Overijssel. Deventer.*
- Haans, J. C. F. M., 1953: Enkele bodemkundige aspecten van het veengebied in het Land van Vollenhove. Boor en Spade 6, 84-94.*
- Haans, J. C. F. M. en C. Hamming, 1955: Rapport Vollenhove. Intern rapport van de Stichting voor Bodemkartering.*
- Hofer, F. A., 1914: Historische aantekeningen omtrent Giethoorn. Versl. en Meded. Ver. Overijssels Regt en Gesch. 30, 33-52.*
- Hofstee, E. W. en A. W. Vlam, 1952: Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvorming in Nederland. Boor en Spade 5, 195-235.*
- Kuile Jr, G. J. ter, 1932: Overijsselse oorkonden studies. Versl. en Meded. Ver. Overijssels Regt en Gesch. 49, 1-17.*
- Liere, W. J. van, 1948: De bodemgesteldheid van het Westland. Diss. Wageningen. Versl. Landbouwk. Onderz. 54, 6. 's Gravenhage. Serie: De bodemkartering van Nederland. Dl. 2.*
- Moerman, H. J., 1930: Oostnederlandse plaatsnamen. Nom. Geogr. Neerl. 7, 1-49.*
- Veenbos, J. S., 1950: De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoostpolder. Diss. Wageningen. Versl. Landbouwk. Onderz. 55, 12. 's Gravenhage. Serie: De bodemkartering van Nederland. Dl. 5.*